

उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषण

तुलसीप्रसाद गौतम, विद्यावारिधि

सहप्राध्यापक

नेपाली विभाग

त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

gautamtulsi1@gmail.com

Generic Analysis of *Urvashi Khandakavya*

- by Dr. Tulasi Gautam

The article analyses generic elements of *Urvashi Khandakavya* written by Siddhicharan Shrestha. In doing so, the study interprets the *Urvasis's* characterizations, plot, context, tittle, objectives, point of views, and rhyme, meter, symbol, etc. including language style of the text.

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेख सिद्धिचरण श्रेष्ठद्वारा रचित उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यस लेखमा खण्डकाव्यका संरचक घटकहरू कथानक, चरित्र, परिवेश, शीर्षक, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गतका छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिका आधारमा कृतिपरक विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा प्राप्त कथानक, त्यस कथानकलाई डोच्याउने पात्र र तिनको चरित्रका साथै परिवेशअन्तर्गतका पात्र क्रियाशील हुने ठाउँ अथवा घटना घटित हुने स्थान, समय र सामाजिक परिस्थितिसमेत केलाइएको छ । यसका साथै कृतिको शीर्षक, खण्डकाव्य लेखनाको उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु अर्थात् कथनपद्धतिको समेत निकर्षण भएको छ । त्यसैगरी काव्यमा प्रयुक्त भाषाशैलीअन्तर्गतका छन्दविधान, लयविधान, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार विधानको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसरी कृति निर्माण गर्ने संरचक घटकहरूलाई नै आधार बनाएर गरिएको यस अध्ययनबाट यो कृति विधातत्त्वका दृष्टिले पूर्ण संरचना भएको एक उत्कृष्ट काव्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ । यस अध्ययनबाट कृतिका सबै

घटकहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण हुन गई पाठकलाई समग्र कृति बुझ्न मदत पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

शब्दकृञ्जिका : कथानक, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, बिम्ब, प्रतीक ।

विषय परिचय

सिद्धिचरण श्रेष्ठ स्वच्छन्दतावादी धाराका एक महत्त्वपूर्ण कवि हुन् । उनको कविता-यात्रा १९९० सालको फागुनमा गोरखापत्रमा 'भुइँचालो' शीर्षक कविता छापिएपछि सुरु भएको हो । १९९० सालदेखि सुरु भएको यो कविता-यात्रा उनको देहावसान भएको वर्ष २०४९ सालसम्म नै रहेको पाइन्छ । लगभग ६ दशक लामो कविता-यात्रामा उनले ५ सयभन्दा बढी फुटकर कविता र १४ वटा खण्डकाव्य लेखेका छन् । उनका मेरो प्रतिबिम्ब (२०२१), कोपिला (२०२१), कुहिरो र घाम (२०४५), सिद्धिचरणका प्रतिनिधि कविता (२०४५), तिरमिर तारा (२०४६), बाँचिरहेको आवाज (२०४६) गरी जम्मा ६ वटा कविता-सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । रचनाका दृष्टिले उनको खण्डकाव्य लेखन १९९५ सालदेखि सुरु भए तापनि प्रकाशनका दृष्टिले उनको खण्डकाव्य-यात्रा २०१७ सालमा प्रकाशित 'उर्वशी' देखि सुरु भएको पाइन्छ । उनले जूनकिरी, विश्वव्यथा, उर्वशी, आँसु, शबरी, मङ्गलमान, ज्यानमारा शैल, मेरो नेपाल, भीमसेन थापा, आत्मबिलौना, बाँचिरहेको आवाज, नौली, कान्तिमती, युद्ध र शान्ति गरी १४ वटा खण्डकाव्य लेख्ने प्रयास गरे तापनि उर्वशी (२०१७), ज्यानमारा शैल (२०२३), विश्वव्यथा (२०३१), मेरो नेपाल (२०३९), मङ्गलमान (२०४९), आँसु (२०५०), भीमसेन थापा (२०६०) गरी ७ वटा खण्डकाव्य मात्र पूर्ण रूपमा प्रकाशित छन् । उपर्युक्त खण्डकाव्यहरूमध्ये विश्वव्यथा, आँसु र ज्यानमारा शैल २०१७ सालपछि प्रकाशित भए तापनि यी काव्यहरू २०१७ सालभन्दा अघि नै रचिएका हुन् । 'उर्वशी' खण्डकाव्यको रचना पनि १९९७ सालमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ जेल परेसँगै सुरु भए तापनि यस खण्डकाव्यलाई संशोधनका साथ २०१७ सालमा प्रकाशित गरियो । यसरी हेर्दा 'उर्वशी' को रचनाकाल १९९७ देखि २०१७ सालसम्म रहेको छ । मेरो नेपाल, मङ्गलमान र भीमसेन थापा खण्डकाव्यहरूचाहिँ २०१७ सालपछि रचिएका हुन् ।

उपर्युक्त काव्यकृतिहरूमध्ये केही कृतिको अध्ययन तथा अनुसन्धान हुन सकेको भए तापनि समग्र कृतिको व्याख्या तथा विश्लेषण हुन अबै बाँकी छ । २०१८ सालमा प्रकाशित 'उर्वशी' महाभारतमा वर्णित अर्जुन र उर्वशीका बिचको एक दिनको घटनालाई लिएर लेखिएको खण्डकाव्य हो । यो मानवका इच्छा-आकाङ्क्षाहरू कति प्रबल हुन्छन् भन्ने कुरा देखाउन सफल एक स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत शोधलेख यही खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषणमा केन्द्रित छ ।

खण्डकाव्यका संरचक तत्त्वहरूका आधारमा उक्त काव्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु यस लेखको मुख्य विषय र उद्देश्य पनि हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि यसमा खण्डकाव्यको विधातात्त्विक सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ र पद्धति निगमनात्मक छ । सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट पार्नका लागि यसमा खण्डकाव्यको सिद्धान्तबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेख-रचनाहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएका छन् । यसको प्राथमिक सामग्री विवेच्य कृति 'उर्वशी' खण्डकाव्य हो भने यस खण्डकाव्यका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक र लेख रचनाहरू यसका द्वितीयक सामग्री हुन् । सामग्री सङ्कलनका लागि यसमा पुस्तकालयीय विधि अपनाइएको छ र यिनै सामग्रीको उपयोगद्वारा कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको र कृतिपरक रहेको छ ।

विषय विश्लेषण

उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषण

कुनै पनि वस्तु वा कृतिको आफ्नो एउटा संरचना हुन्छ । संरचना नभएको वा अपूर्ण भएको वस्तु अपाङ्गजस्तै हुन्छ । संरचना भनेको कुनै वस्तु वा कृतिको सग्लो वा पूर्ण रूप हो । साहित्यिक कृतिको संरचनाभिन्न विभिन्न संरचक घटकहरू रहेका हुन्छन् । यिनै संरचक घटकहरू मिलेर एउटा सिङ्गो कृतिको निर्माण हुन्छ । साहित्यका विभिन्न विधामध्ये कविताको एक उपविधाका रूपमा रहेको खण्डकाव्य पनि विभिन्न अवयवहरूको मेलबाट निर्मित एउटा विशिष्ट संरचना हो । यसको संरचना वा सग्लो स्वरूप निर्माण गर्ने विभिन्न अवयवहरू नै यसका संरचक घटकहरू हुन् ।

खण्डकाव्यको निर्माणमा भाग लिने संरचक घटकहरूमा विषयवस्तु, कथानक, पात्रविधान, परिवेश, शीर्षक, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास (छन्द, लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार) आदि पर्दछन् । यसमा यिनै तत्त्वका आधारमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको उर्वशी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ :

विषयवस्तु- उर्वशीको चर्चा ऋग्वेदमा पनि पाइन्छ । त्यहाँ पुरुरवा र उर्वशीको रोचक प्रेमप्रसङ्ग रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा चाहिँ महाभारतको वनपर्वमा घटित एउटा घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । महाभारतको कथाअनुसार पाण्डवहरू वनवासमा थिए । उनीहरूलाई हतियार र

शक्तिको खाँचो थियो । त्यसैले अर्जुन पाशुपतास्त्र प्राप्तिका लागि साधनारत थिए । यही समयमा स्वर्गमा देवताहरूमाथि दैत्यहरूले आक्रमण गरी दुःख दिए । देवताहरूको अनुरोधमा अर्जुनले उनीहरूका पक्षमा युद्ध गरेर विजय प्राप्त गरिसकेपछि उनको सम्मानमा स्वर्गको नन्दन वनस्थित एक आलिसान भवनमा एउटा भव्य कार्यक्रमको आयोजना गरिन्छ । त्यस कार्यक्रममा अर्जुनलाई देखेर आकर्षित भएकी उर्वशी कार्यक्रमको समापनपछि मध्यरातमा उनको शयनकक्षमा पुगिन्छन् र आफ्ना हाउभाउद्वारा समभोगका निमित्त आमन्त्रण गर्छिन् । त्यसपछि अर्जुनले उनको आमन्त्रण अस्वीकार गरी 'आमा' शब्दले सम्बोधन गर्छन् । 'आमा' शब्दको सम्बोधनले घायल बनेकी उर्वशी अर्जुनलाई श्राप दिई त्यहाँबाट बाहिर निस्कन्छिन् । यही घटनालाई विषय बनाई यस काव्यको कथावस्तु निर्माण गरिएको छ ।

कथानक - पात्रद्वारा गरिने कार्य र तिनै कार्यबाट घटने घटनाहरूको सिङ्गो रूपलाई कथानक भनिन्छ । कथानक भनेको कथा, उपन्यास, नाटक, महाकाव्य, खण्डकाव्यजस्ता आख्यानात्मक कृतिहरूको आधार हो । एम.एच. अब्राम्स र जियोफ्रे गाल्ट हाफार्मका अनुसार आख्यानात्मक कृतिहरूमा कथानकको रचना घटना र कार्यबाट हुन्छ र यसलाई विशिष्ट कलात्मक र भावनात्मक प्रभाव उत्पन्न गर्नका लागि एउटा निश्चित क्रममा विन्यास गरिएको हुन्छ (अब्राम्स र हाफार्म, २०२०, पृ. २९३) । कथानक घटनाहरूको त्यस्तो शृङ्खला हो, जो समयक्रमबाट होइन, कार्य-कारण सम्बन्धबाट जोडिएको हुन्छ । कथानकको पूर्णताका लागि आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमिक वा व्यतिक्रमिक शृङ्खला पूर्वापर सम्बन्धमा जोडिएको हुनुपर्छ । आदिभागमा पात्रको परिचयका साथै पहिलो महत्त्वपूर्ण घटनाको प्रस्तुति हुनुपर्छ भने मध्यभागमा उक्त पहिलो घटनाका कारण उत्पन्न अन्य घटनाहरूका साथै अन्तिम महत्त्वपूर्ण घटनासम्मको चरम अवस्थाको वर्णन हुन्छ । अन्त्यभागमा सङ्घर्षहास तथा उपसंहार (फलप्राप्ति) का अवस्थाबाट कथानकको विकास गरिएको हुन्छ । उर्वशी खण्डकाव्यको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासक्रममा निम्नानुसार संरचित छः

आदि भाग - दैत्यहरूको आक्रमणबाट भयभीत देवताहरूले अर्जुनसँग सहयोग मागेको घटनाबाट यस काव्यको कथानकको बिजारोपण भएको छ । कथावस्तुको बिजारोपण यसको आदिभाग हो ।

मध्य भाग- देव र दानवको युद्धमा देवताहरूका पक्षमा युद्ध गरी विजय प्राप्त गरेपश्चात् अर्जुन स्वर्गको राजधानी अमरावती पुग्लन् । अर्जुनको स्वागत गर्ने तयारीबाट सुरु भएको यसको कथानक विभिन्न घटना-उपघटनाहरूबाट विकसित हुँदै जान्छ । उनको साहसिक कार्यको सम्मानका लागि

स्वर्गको नन्दन वनमा एउटा भव्य कार्यक्रमको आयोजना गरिन्छ । त्यहाँ नाचगान हुन्छ । नाचगान भएकै बेला स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी अर्जुनप्रति आकर्षित हुन्छिन् र कार्यक्रमको समापनपछि अर्जुनको शयनकक्षमा जान्छिन् । त्यसपछि केही समयको भलाकुसारीपछि समभोगका लागि आमन्त्रण गर्छिन् । त्यसपछि अर्जुन राग र विरागका द्वन्द्वमा फँस्छन् । यहाँसम्मको भाग मध्यभाग हो ।

अन्त्य भाग - अर्जुनका मनमा उत्पन्न द्वन्द्वमा विराग अर्थात् साधनाको जित हुन्छ र उर्वशीको आमन्त्रण अस्वीकार गर्छन् । यस घटनाबाट घायल बनेकी उर्वशीले अर्जुनलाई श्राप दिएको घटनाबाट कथा समाप्त हुन्छ । यो कथानकको फलप्राप्ति वा अन्त्य भाग हो ।

उपसंहार - यसमा **उपसंहार** भाग पनि रहेको छ । **उपसंहार** भागचाहिँ पछि थपिएको अनावश्यक भागजस्तो लाग्छ । यो केवल उर्वशीलाई सहानुभूति दिने उद्देश्यले थपिएको देखिन्छ । सुरुमा कवि अर्जुनका पक्षमा थिए भने पछि उर्वशीका पक्षमा उभिए । कथानक विन्यासका दृष्टिले यस भागको कुनै महत्त्व छैन । पाठकको मन स्वतः उर्वशीकै पक्षमा जान्छ ।

पात्रविधान- कृतिभित्र उपस्थित भई विभिन्न कार्यद्वारा कथानकलाई गतिशील बनाउने व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ । लक्ष्मण गौतमका अनुसार- कवितामा सहभागिता जनाउन वा उपस्थित हुन आउने व्यक्ति नै सहभागी वा पात्र हो (गौतम, २०६९, पृ. ९३) । साहित्यमा प्रत्येक पात्रको आफ्नै कार्य र विकास हुन्छ । पात्रको कार्यले चरित्रको निर्माण गर्दछ । एम.एच. अब्राम्स र जियोफ्रे गाल्ट हाफार्मका अनुसार आख्यानात्मक कृतिमा चरित्र भन्नाले त्यस्ता प्रतिनिधि व्यक्तिहरूलाई जनाउँछ, जसलाई पाठकले निश्चित नैतिक, बौद्धिक र भावनात्मक गुणको पहिचान उनीहरूको अभिव्यक्तिद्वारा, संवादद्वारा तथा कार्यद्वारा विशिष्ट ढङ्गबाट गर्दछन् (अब्राम्स र हाफार्म, २०२०, पृ. ४८) । पात्र/चरित्र आख्यानात्मक कृतिको अनिवार्य तत्त्व हो । पात्रबिना कुनै पनि आख्यानात्मक कृति गतिशील हुन सक्दैन । त्यसैले आख्यानात्मक कृतिहरूमा विभिन्न खालका पात्रहरूको समावेश हुन्छ । प्रगीतात्मक ढाँचाका फुटकर कवितामा सहभागी वा पात्रको गौण भूमिका रहने भएकाले चरित्रको खासै भूमिका हुँदैन । आख्यानात्मक र नाटकीय संरचना भएका कवितामा भने चरित्रलाई बढी महत्त्व दिइएको पाइन्छ । सहभागी पात्रहरूलाई परिस्थितिले जे गराउँछ, त्यसैअनुसार परिवर्तन हुँदै जाने हुनाले चरित्रका विविध रूप देखा पर्दछन् ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा मुख्य गरी दुई प्रमुख चरित्रको चित्रण पाइन्छ । यसको नायकका रूपमा महाभारतका पात्र अर्जुन छन् भने नायिकाका रूपमा स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी रहेकी छन् । यसमा यिनै

दुई चरित्रको चित्रण प्रमुख रूपमा आएको छ । अर्जुनलाई साधकका रूपमा उभ्याएर व्यक्ति अर्जुनभन्दा माथि कर्तव्य-पथमा लागेको साधक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्ति उर्वशीका रूपमा उभ्याइएको छ । अर्जुन त्याग र कर्तव्यको बाटोमा हिँडेका छन् भने उर्वशी भोग र व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा पूरा गर्ने सामान्य चरित्रका रूपमा प्रस्तुत छन् । त्यसैले यसमा उर्वशीको आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व अनि अर्जुनको पनि आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व दुवै पाइन्छ । यसमा उर्वशी र साधक अर्जुनका बिचमा बाह्य द्वन्द्व पनि रहेको छ । उर्वशीको आन्तरिक द्वन्द्व व्यक्ति-उर्वशी र सामाजिक-उर्वशीका बिचमा रहेको छ भने अर्जुनको आन्तरिक द्वन्द्व व्यक्ति-अर्जुन र साधक-अर्जुनका बिचमा रहेको छ । यसलाई उर्वशीकै कथनबाट हेरौं :

त्याग र भोग दुइटा बाटो

पुग्ने त्यही ठाउँ न हो ?

पाई छोड्यो, छाडी पायो

यसमा के भेद रह्यो ? (उर्वशी, पृ. ५७)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा त्यागको बाटो हिँडे पनि भोगको बाटो हिँडे पनि मानिसका जीवनको लक्ष्य आनन्द नै हो । आनन्द प्राप्तिका लागि छाडेर पाउनु (त्यागको बाटो) र पाएर छाड्नु (भोगको बाटो) दुवैमा कुनै भेद छैन भन्ने कुरा अभिव्यक्त छ । यसले उर्वशीको अन्तर्मनमा रहेको तीव्र यौनेच्छालाई प्रकट गरेको छ । त्यसैले ऊ आफ्नो यौनेच्छा पूरा गर्न अर्जुनको शयनकक्षमै पुग्छे । यस समयमा एकातिर उर्वशीमा कामवृत्तिमूलक अहम्को हलचल पाइन्छ भने अर्जुनले आफूलाई स्वीकार गर्नु नगर्नु भन्ने आन्तरिक द्वन्द्व पनि हुन्छ । सामाजिक उर्वशीका मनमा चाहिँ इन्द्रको कोपभाजनमा परिने हो कि भन्ने डर पनि रहेको पाइन्छ ।

त्यसैगरी उर्वशीको नृत्य हेरी विश्रामका लागि शयनकक्ष पुगेका अर्जुनका मनमा पनि राग र विरागको अन्तर्द्वन्द्व पाइन्छ । उनको एक मनमा उर्वशीको सौन्दर्यप्रति आकर्षण पाइन्छ भने अर्कातिर कर्तव्यपथमा अडिग रहने उच्च प्रेरणा छ । उनका अवचेतन मनमा उर्वशीलाई भोग गर्ने इच्छा पनि छ तर कर्तव्य पूर्तिको दृढ सङ्कल्प पनि छ, जस्तै-

आधा आँखा चिम्ली अर्जुन

सोच्छन्- यो केको हलचल,

सपना-पुतली सम्मुख नाच्छे

कस्तो हो यो भलमल १

मन हुन्छ उठी हात समाउन
अर्को भन्दछ- 'हैन,
सुधा-पान छ, गरल-असर छ
यसलाई छुन हुन्न ।'
मूर्ति छ सुन्दर, छाया भीषण
विसिकन विसिन्न,
विकट परिस्थिति खडा छ अहिले
उनी दुविधाले सन्न १
शान्ति-अशान्ति दोभानमहाँ
मनको नाउ छ ढलपल,
छाडूँ, पक्रूँ-बिचको द्वन्द्व
हृदय छ अलमल अलमल

अर्जुनका मनमा उर्वशीलाई भोग गरूँ कि छाडूँ भन्ने द्वन्द्व चलिरहँदा अन्त्यमा अर्जुन क्षणिक सुखलाई त्यागेर कर्तव्यपथ अँगाल्न पुग्छन् । यिनै दुई प्रमुख पात्रको आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्वका कारण नै खण्डकाव्यले पूर्णता प्राप्त गरेको छ । यी दुई चरित्रहरूबाहेक यसमा स्वर्गका राजा इन्द्र, देव, दानव आदि पात्र गौण चरित्रका रूपमा आएका छन् । खण्डकाव्यमा यी पात्रहरूको खासै भूमिका छैन ।

शीर्षक- साहित्यिक कृतिको नामलाई शीर्षक भनिन्छ । कृतिका अगाडि वा सिरानमा रहने शीर्षकले नै कृतिको प्रथम चिनारी गराउँछ । शीर्षक काव्यमा व्यक्त हुने केन्द्रीय भाव वा कथ्यका रूपमा रहेको हुन्छ । शीर्षक काव्यको सारसङ्क्षेप पनि हो । कृति र शीर्षकका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । कृति र शीर्षकका बिचको सम्बन्धका आधारमा शीर्षक विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । मोहनराज शर्माका अनुसार शीर्षकहरू सामञ्जस्यमूलक, सङ्केतात्मक, प्रतीकात्मक, व्यतिरेकी र निरपेक्ष हुन्छन् (शर्मा, २०५४, पृ. ३८६) । कुनै कृतिको शीर्षकसँग त्यसको विषयवस्तु र पात्रनामका बिचमा सामञ्जस्य पाइएमा त्यस्तो शीर्षकलाई सामञ्जस्यमूलक शीर्षक भनिन्छ । सङ्केतात्मक शीर्षकले कृतिमा भन्न बाँकी अथवा कृतिभन्दा पर कुनै अन्य कुरातर्फ सङ्केत गरेको हुन्छ । कथ्य वा भाव/विचारको प्रतीक बनेको शीर्षकलाई प्रतीकात्मक शीर्षक भनिन्छ । कृतिले दिने अर्थभन्दा

विपरीत अर्थ बुझाएमा त्यो व्यतिरेकी हुन्छ । कृतिसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कुनै सम्बन्ध नभएको शीर्षक निरपेक्ष हुन्छ ।

यस काव्यमा उर्वशी र अर्जुन प्रमुख दुई पात्र छन् । यी दुई पात्रमध्ये अर्जुन हस्तिनापुरका राजा पाण्डुका साहिँला पुत्र हुन् भने यस काव्यकी मुख्य नायिका उर्वशी स्वर्गकी अप्सरा हुन् । यसको मुख्य कथावस्तु नै उर्वशीको चरित्रसँग सम्बन्धित छ । अर्जुन र उर्वशी यी दुवै पात्रका नामबाट पनि खण्डकाव्यको नामकरण गर्न सकिन्थ्यो तर 'उर्वशी' शीर्षक चयन गरिएको छ । नायक र नायिकामध्ये यो काव्यको शीर्षक नायिकाको नामबाट राखिएको छ र उर्वशीका माध्यमबाट मानिसका जीवनमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरू कति प्रबल भएर देखा पर्छन् भन्ने मनोविज्ञान प्रस्तुत गरिएको हुँदा 'उर्वशी' शीर्षक उपयुक्त देखिएको छ । पात्रका नामबाट राखिएको यसको शीर्षक र कथावस्तुका बिचमा सामञ्जस्य पाइने हुनाले शीर्षक सार्थक छ ।

परिवेश (देश, काल, परिस्थिति) - साहित्यिक कृतिमा देखा पर्ने स्थान, समय र पात्रको स्थितिलाई साहित्यिक भाषामा परिवेश भनिन्छ । एम.एच. अब्राह्मस र जियोफ्रे गाल्ट हार्फामका अनुसार कुनै पनि आख्यानमा कृतिको समग्र परिवेश भन्नाले कथानकको स्थान, समय र सामाजिक परिस्थितिको सेटिङ (समुच्चय) लाई बुझाउँछ (अब्राह्मस र हार्फाम, २०२०, पृ. ४८) । यसको तात्पर्य परिवेश भनेको (स्थान, समय र परिस्थिति) यी तीन कुराहरूको संयोजन हो । यसलाई नेपालीमा (देश, काल र वातावरण) भनिएको पाइन्छ । कृतिमा घटना घटित हुने र चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने ठाउँलाई देश वा स्थान भनिन्छ । कविताका जुनसुकै संरचनामा सूक्ष्म वा स्थूल रूपमा स्थानको वर्णन आउन सक्छ । यस्तो स्थान विशिष्ट र सामान्य दुवै हुन सक्छ । सामान्य स्थानहरू चरित्र र घटनाको पृष्ठभूमिका रूपमा सामान्य किसिमले आउँछन् र तिनले घटना र चरित्रलाई खासै प्रभाव पार्दैनन् तर विशिष्ट स्थानहरू भने चरित्र र घटनालाई प्रभाव पार्ने किसिमले विशेष रूपमा आउन सक्छन् । विशिष्ट स्थानहरू ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक आदि महत्त्वका हुन सक्छन् । त्यसैगरी कृतिमा घटना घटित हुने र चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने काल वा वेलालाई समय भनिन्छ । पहिले नै प्रसिद्ध भइसकेको समयलाई विशिष्ट र अन्य सामान्य अवस्थाको समयलाई सामान्य समय भनिन्छ । कृतिमा देखा पर्ने सुखद् वा दुःखद् परिस्थिति वा अवस्थालाई वातावरण भनिन्छ । कुनै स्थानमा कुनै समयमा घटित हुने घटना र चरित्रको कार्यव्यापार अनि ती चरित्रको अवस्थाले त्यस समय र स्थानको जुन परिस्थिति र अवस्था देखाउँछन् त्यसैलाई वातावरण भनिन्छ । वातावरणको

प्रस्तुति पनि सामान्य र विशिष्ट दुवै हुन सक्छ । वातावरणको प्रस्तुति विशेष ढङ्गले गरिएमा त्यहाँ स्थानीय रङ वा आञ्चलिकता पैदा हुन्छ । वातावरण बाह्य वा आन्तरिक दुवै हुन सक्छन् । बाह्य वातावरणले बाहिरी भौतिक जगत्लाई आन्तरिक वातावरणले मनोजगत्लाई देखाउँछ ।

परिवेशका दृष्टिकोणले हेर्दा उर्वशी खण्डकाव्यले अलौकिक परिवेशलाई अँगालेको छ । यसको कालगत परिवेश महाभारतकालीन द्वापरयुग हो । अर्जुन वनवास रहेका बेला देवताहरूले उनलाई स्वर्ग लगेको घटनाको चित्रण खण्डकाव्यमा भएबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । उक्त कालखण्डको एकरातको समयावधिको चित्रण यस काव्यमा भएको छ । स्थानगत परिवेशअन्तर्गत यसमा अलौकिक स्वर्गको चित्रण पाइन्छ जुन काल्पनिक लोक हो । यो कुरा निम्नलिखित पङ्क्तिहरूबाट देखिन्छ :

सुरपुरको यो मधुमय बेला
शान्ति र सुखको ज्यानी,
नीद-परी छन् छर्किरहेकी
अमृत घटको पानी । (उर्वशी, पृ. १५)

उपर्युक्त कवितांशमा सुरपुर भन्ने स्थानको उल्लेख गरिएको छ । यसबाट यो कुनै अलौकिक लोक भएको प्रमाणित हुन्छ । पौराणिक कथाहरूमा सुरपुर भनेको देवलोक हो । यसले देवताहरूको राजधानी अमरावतीलाई बुझाउँछ । यसमा समयको उल्लेख गर्दा मधुमय बताइएको छ र शान्ति र सुखको माहोल देखाइएको छ । मधुमय शब्दले मिठासपूर्ण वातावरणको भल्को दिन्छ ।

यसरी प्रत्यक्ष रूपमा यस्तो परिवेश देखिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा राणाकालीन परिवेश ध्वनित भएको पाइन्छ । १९९७ सालमा जेल परेका सिद्धिचरण श्रेष्ठले कारावासमै यो खण्डकाव्य लेखेका हुन् । यो समय प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि कवि स्वयं प्रयासरत थिए । त्यसैले सुरमा उनी अर्जुनको पक्षमा थिए पछि उनी उर्वशीका पक्षमा उभिएका हुन् ।

दृष्टिविन्दु - कृतिलाई प्रस्तुत गर्ने ढाँचा दृष्टिविन्दु हो । दृष्टिविन्दु कि प्रथमपुरुष कि तृतीय पुरुष हुन्छ । लेखक स्वयं समाख्याताका रूपमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर पाठकसामु आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेमा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दु हुन्छ भने ऊ, त्यो, तिनी र तृतीय पुरुष नाममध्ये कसैलाई मुख्य पात्रका रूपमा उपस्थित गरी उसैका माध्यमबाट वा पात्रको संवाद प्रस्तुत गरी भाव/विचार, घटना व्यक्त गरिएमा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दु हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा म/हामी पात्रले आफैं समाख्यान प्रस्तुत गर्दछ भने तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुबाट भनिएका आख्यानात्मक कृतिमा चाहिँ कविले अन्य

व्यक्तिको भाव/विचार वा घटनालाई सर्वज्ञ भई सीमित तथा वस्तुगत ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । लेखक वा समाख्याताले आफूलाई कृतिभित्रको कुनै एक सहभागी विशेष वा अन्य चरित्रका मनभित्र प्रवेश गरी तिनका विचार र अनुभूतिलाई समाख्यान गर्दछ भने त्यो सीमित दृष्टिबिन्दु हुन्छ । यसरी कवि स्वयं उपस्थित भएर 'म' पात्रद्वारा आत्मकथन गर्नु प्रथमपुरुष दृष्टिबिन्दु हो भने आफू अनुपस्थित रहनु सर्वज्ञ तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु हो । कविकल्पित पात्रका माध्यमद्वारा विचार अभिव्यक्त गर्नु पनि तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु हो ।

यस खण्डकाव्यमा प्रथमपुरुष र तृतीयपुरुष दुवै दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइन्छ । यसमा कविको आत्मकथनका साथै अर्जुन र उर्वशीको वार्तालाप पनि पाइन्छ । अर्जुन र उर्वशीका बिच भएको वार्तालापको एक अंश यसप्रकार छ :

वस्त्र लगाई शचया छाडी
 आसन उच्च दिएर-
 भन्छन्- बस्नोस् आज्ञा के छ ?
 म छु अब गर्न तयार ।
 खबर गरे म आइहाल्ये,
 तकलिफ किन यो राति,
 कति कारणले पाल्नुभएको
 मान्या नारी-जाति ?
 उर्वशी गई अर्जुन छेउ
 टाँसिई सँगै बस्छिन्,
 लौ त नयनले छोउँ करले
 भन्ने सबकुछ भन्छिन् ।
 “किन म यहाँ यो आएँ कुन्नि
 छैन मलाई थाह,
 फर्कन्छु अब म लौ निदाउनोस्
 बाहिर शून्य छ साथ ।”

यसरी पात्रको वार्तालापबाहेक यस खण्डकाव्यका सुरुका केही अंश कवि स्वयं उपस्थित भएर र उपसंहार भाग कवि अनुपस्थित रहेर आत्मकथन गरिएको पाइन्छ भने समग्र खण्डकाव्य अर्जुन र उर्वशीको वार्तालापमै संरचित छ ।

उद्देश्य- साहित्य सिर्जनाको प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ। बिनाउद्देश्य कुनै पनि साहित्यिक कृतिको रचना गरिदैन। साहित्य सिर्जना गर्ने उद्देश्य के हुन सक्छ ? के उद्देश्यबिना कविता सिर्जना हुन सक्दैन ? भट्ट हेर्दा बिनाउद्देश्य पनि त साहित्य लेखिन सक्छ, भन्ने लाग्न सक्छ तर काव्य अथवा समग्र साहित्यमा अन्तर्निहित भाव/विचारले उद्देश्यतर्फ पनि सङ्केत गरिरहेको हुन्छ। त्यो साहित्य जुन सिर्जित भयो, त्यसबाट कुनै न कुनै उद्देश्य देखा पर्छ। पूर्वीय काव्यशास्त्रमा साहित्यको मुख्य प्रयोजन प्रीति वा आनन्द अर्थात् रसानुभूतिलाई मानिएको छ भने पुरुषार्थचतुष्टय, शिक्षा वा उपदेश, लोकमङ्गल आदि व्यावहारिक प्रयोजन, कृपापात्रता, धनार्जन, व्याधिबाट रक्षा र देवस्तुति आदि वैयक्तिक प्रयोजन र कीर्ति वा यश, तृप्ति वा आनन्दानुभूति आदि आन्तरिक प्रयोजन मानिएका छन्। पश्चिममा आनन्द, नीतिसापेक्ष, लोकमङ्गल र शिक्षालाई काव्य प्रयोजन मानिएको छ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुन र उर्वशीको जीवनमा घटेको एउटा घटनाद्वारा भोग र त्याग, अनि व्यक्तिगत इच्छा र कर्तव्यका बिच द्वन्द्व प्रस्तुत गरी काव्यको मूल भागमा कर्तव्य-पथमा लाग्न प्रेरणा दिइएको छ। यसको उपसंहार भागमा भने व्यक्तिगत इच्छालाई नै प्रमुखता दिएर पाठकलाई दिग्भ्रमित पारिएको छ। उपसंहार भागमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षालाई प्रमुखता दिए तापनि खण्डकाव्यको मूल भागमा चाहिँ कर्तव्य-पथलाई नै प्रमुखता दिइएको हुनाले मानिसका जीवनमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको महत्त्व हुँदाहुँदै पनि कर्तव्य-पथमा लाग्नाले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने सन्देश अर्जुनका माध्यमबाट प्रवाह गर्नु यस काव्यको मुख्य उद्देश्य हो।

भाषाशैलीय विन्यास- कुनै व्यक्ति वा वस्तुको वर्णन, कुनै भाव वा विचार अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो। भाषाकै आधारमा कुनै पनि साहित्यिक कृतिले आफ्नो स्वरूप वा संरचना (शरीर) प्राप्त गर्दछ। शैली भनेको चाहिँ भाषिक अभिलक्षण हो। यसअन्तर्गत चयन, अग्रभूमीकरण (विचलन र समानान्तरता) र प्रयुक्ति विविधता पर्दछन्। भाषा र शैलीको व्यवस्थापनलाई भाषाशैलीय विन्यास भनिन्छ। भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो। मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र लुइटेल्का अनुसार भाषाशैलीको अर्थ भाव प्रकाशनका लागि प्रयोग गरिने अभिव्यक्तिको ढङ्ग हो (शर्मा र लुइटेल्, २०५७, पृ.२)। महादेव अवस्थीका अनुसार भाषाको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगलाई नै साहित्यिक भाषाशैली भनिन्छ। खण्डकाव्यका सन्दर्भमा भाषाको सौन्दर्य एकातर्फ खण्डकाव्यकृतिका लयविधान र श्रुतिमधुरताका अपेक्षासँग जोडिएको हुन्छ भने अर्कातर्फ सम्बन्धित विषयवस्तु र

त्यसका भावात्मक एवं वैचारिक अर्थगत संरचना अनि कथनपद्धतिको वाहक पनि हुने गर्दछ । (अवस्थी, २०६४, पृ. ४८) । साहित्यमा मुख्य गरी कथ्य र अभिव्यक्ति दुई पक्ष हुन्छन् । कथ्य पक्ष अर्थ वा आन्तरिक पक्ष हो भने अभिव्यक्ति पक्ष कृतिको रूप वा बाह्य पक्ष हो। भाषाकै आधारमा साहित्यिक कृतिले एउटा सिङ्गो शरीर संरचनाको रूप लिन्छ ।

मात्रा छन्दमा रचिएको उर्वशी खण्डकाव्यको भाषा लयात्मक र श्रुतिमधुर छ । यसमा जोरजुलुम, मैजु, निहाल, खपडा, तकलिफ आदि आगन्तुक शब्द तथा रूपछटा, प्राञ्जल, कल्मषजस्ता तत्सम शब्दले कतै-कतै भाषिक सम्प्रेषणमा कठिनाई उत्पन्न गर्छन् भने गड्याडगुड, खुलुलुलु, भरभर, फरफर, फर्र, सर्र, सलल, भल्ल आदि अनुकरणात्मक शब्दले र *डोकामा दुध दुहिन, ढोका थुनेर बिरालालाई कुटनु हुन्न* जस्ता उखानको प्रयोगले भाषालाई सरस र रोचक बनाएका छन् । यसमा मुनि-मन-गिरि, पुष्पपलड, पौरखप्याला, मोहनज्ञान आदि समस्त शब्द र कोसेली, सामल, खेवा, भन्ज्याडजस्ता सिङ्गा शब्दहरूको प्रयोग पनि पाइन्छ । अधिकांशतः सरल वाक्यकै प्रयोग भए पनि तत्सम शब्द र घुमाउरो कथन प्रक्रियाले यसको अभिव्यक्ति शैली वक्रोक्तिमय बनेको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा छन्द र लयविधान

काव्यलाई वर्ण र मात्राको निश्चित नियममा आबद्ध गरिने तरिकालाई छन्द भनिन्छ । छन्दले लय, गति, यति र आवृत्तिलाई समेत जनाउँछ । मोहन हिमांशु थापाका अनुसार छन्दले भावलाई निश्चित सीमामा बाँध्छ (थापा, २०४७), पृ. २७६) । छन्द शास्त्रीय, लोकछन्द र मुक्तछन्द गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । शास्त्रीय छन्दअन्तर्गत वार्णिक र मात्रिक छन्द पर्दछन् भने लोकछन्दअन्तर्गत भ्याउरे, बालुन, सँगिनी, सबाई, सेलो, मालिसरी आदि पर्दछन् । मुक्तछन्द भनेको गद्यकविता हो तर यो छन्दहीन नभएर अन्तर्लयात्मक हुन्छ । लय भनेको चाहिँ उच्चारणको आरोह-अवरोह हो । कवितालाई अन्य गद्यविधाबाट छुट्टयाउने काम नै लयले गर्दछ । लयले कवितामा ध्वनि प्रवाहको ढाँचालाई जनाउँछ । यसको उत्पत्ति ध्वनिको प्रवाह, गति, यति, विराम आदिको क्रमिक मेलबाट हुन्छ । खगेन्द्र लुइटेल्का अनुसार छन्दविना कविता सिर्जना गर्न सकिए पनि लयविना कविताको कल्पना पनि गर्न सकिन्न (लुइटेल्, २०६०, पृ. १३७) । त्यसैले लयलाई कविताको अनिवार्य तत्त्व मानिएको हो । कुमारबहादुर जोशीका अनुसार कविताका सन्दर्भमा लय मुख्यतः चार वर्गमा विभाजित छ : वार्णिक छन्द (लोकछन्द), मात्रिक छन्द, वर्णमात्रिक छन्द र गद्यकविता (जोशी, २०४०, पृ. १७) । वर्णगत वा अक्षरगत नियमिता वार्णिक वा लोकछन्द हो भने मात्रागत नियमितता मात्रिक छन्द हो । वर्णमात्रिक

छन्दमा चाहिं लयको वर्णगत र मात्रागत दुवै थरीको नियमितता हुन्छ । गद्यलयका कवितामा भने लयको नियमितता हुँदैन तर ध्वनि वा वर्णका समान एकाइहरूको नियमित पुनरावृत्ति हुने हुनाले लयको उत्पादन भने हुन्छ । छन्दोबद्ध कवितामा लयको सिर्जना प्रस्ट देखिने गरी बाह्य रूपमा नै हुन्छ भने गद्यलयात्मक कवितामा आन्तरिक रूपमा हुन्छ ।

उर्वशी मात्रा छन्दमा रचिएको बद्धलयात्मक काव्य हो । यसका श्लोकहरू मात्रा छन्दको द्विपदीय ढाँचामा संरचित छन् । यसमा प्रत्येक श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउ तथा दोस्रो र चौथो पाउको मात्रा सङ्ख्या बराबर हुन्छ । यसमा पहिलो र तेस्रो पाउमा १६ मात्रा र दोस्रो र चौथो पाउमा १२ मात्रा प्रयोग गरिएको छ, जस्तै-

नन्दन वन यो, नन्दन वन यो (१६ मात्रा)

परमेश्वरको रचना (१२ मात्रा)

बालकपनको, स्वच्छ सरसता (१६ मात्रा)

सिञ्चित यसैका घनमा (१२ मात्रा) (उर्वशी, पृ. १०)

यो खण्डकाव्य मात्रा छन्दको उपर्युक्त प्रयोगका साथै सम पाउमा प्रायः अन्त्यानुप्रासको प्रयोगद्वारा लयात्मक बनाइएको छ । यसबाट यस खण्डकाव्यले साङ्गीतिक गुणसमेत प्राप्त गरेको छ । यद्यपि सबै ठाउँमा छन्द र मात्राको त्यति राम्रो निर्वाह गर्न नसकिएको भने प्रस्ट देखिन्छ । यसमा प्रयोग भएको अनुप्रास पनि सबै श्लोकमा मिलेको पाइँदैन जसले लयविधानलाई कमजोर बनाएको देखिन्छ, जस्तै-

जस्तो तिमिले व्यवहार गयौ,

त्यस्तै होस् तिमिलार्इ,

यति नै तिम्रो पौरखलाई

जान्छु म आज सरापी । (उर्वशी, पृ. ६२)

अलङ्कार विधान

अलङ्कार भनेको साहित्यको शृङ्गार हो । साहित्यिक भाषामा अभिव्यक्त हुने हुनाले भाषिक शृङ्गार वा गहनाका रूपमा यसले साहित्यकै सौन्दर्य बढाउँछ । दण्डीका अनुसार 'काव्यको शोभा बढाउने धर्मलाई अलङ्कार भनिन्छ' । वामनले 'सौन्दर्य नै अलङ्कार हो' भनेका छन् । अलङ्कारले साहित्यमा उक्ति वैचित्र्य वा चमत्कार उत्पन्न गर्दछ । यसको तात्पर्य भाषालाई प्रभावकारी र सौन्दर्यपूर्ण बनाउने साहित्यिक तत्त्व अलङ्कार हो । अलङ्कार मुख्य गरी शब्द र अर्थका तहमा दुई

प्रकारको हुन्छ । शब्दको प्रयोगमा आधारित अलङ्कार शाब्दिक अलङ्कार (शब्दालङ्कार) हो भने अर्थमा आधारित अलङ्कार अर्थालङ्कार हो । शब्दालङ्कारमा अनुप्रास, यमक, वक्रोक्ति, श्लेष आदि अलङ्कार पर्दछन् भने अर्थालङ्कारमा उपमा, रूपक, दीपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, व्यतिरेक, अतिशयोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा आदि पर्दछन् ।

यसमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग पाइन्छ । यसमा अनुप्रास, यमकजस्ता शब्दालङ्कारले शब्दचमत्कृति प्रदान गरी भाषिक सौन्दर्य बढाएको छ भने उपमा रूपक, अतिशयोक्तिजस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोगले अर्थसौन्दर्य बढाएको पाइन्छ, जस्तै-

शब्दालङ्कारको प्रयोग स्वप्न पलाऊ, स्वप्न पलाऊ
छरिता धार बहाई,
कल्मष मनको सब पन्छाऊ
मोहन ज्ञान चुहाई । (उर्वशी, पृ. ३)

उपर्युक्त कवितांशमा 'स्वप्न पलाऊ' वाक्यको पुनरावृत्ति र 'पलाऊ-पन्छाऊ' 'बहाई-चुहाई' जस्ता अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरी कवितालाई लयात्मक, सङ्गीतात्मक, श्रुतिमधुर बनाइएको छ । यसले भाषालाई सौन्दर्यात्मक बनाई मिठासपूर्ण बनाएको छ ।

अर्थालङ्कारको प्रयोग जोरदार तर शब्द विनम्र
जोवन यो स्थिर छैन
कमलपत्रको पानीभैं यो
साथ सधैं रहँदैन । (उर्वशी, पृ. ५७)

उपर्युक्त कवितांशमा कमलपत्रको पानीसँग मानव जीवनलाई तुलना गरिएकाले उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको छ । यसबाट जसरी कमलको पातमा भएको पानी धेरैबेर अडिन सक्दैन त्यसैगरी मानव जीवन पनि क्षणिक हुन्छ भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ ।

बालापनको आली नाघी
जोवन बाढी आयो (उर्वशी, पृ. १)

उपर्युक्त कवितांशमा जीवनलाई बाढीका रूपमा आरोप गरिएको हुँदा रूपक अलङ्कार भएको छ । जसरी वर्षायाममा नदी, खोलामा बाढी आउँछ तर वर्षा रोकिनेबित्तिकै पानी सुक्दै जान्छ, त्यसरी नै मानिसको यौवन पनि सकिँदै जान्छ भन्ने भाव यसमा अभिव्यक्त छ ।

स्नेहालिंगनको लतिकाले

यो आवाद रहन्छ,

प्राण डढेको पनि हरियो भई

जसमा लहलह हुन्छ ।

(उर्वशी, पृ. १०)

उपर्युक्त कवितांशमा स्नेहले आलिंगन गरिएका लतिकाले आवाद रहेको हरियालीमा डढेको प्राणसमेत हरियो भई लहलह हुने कुरा गरिएकाले अतिशयोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

विम्बविधान

विम्बविधानका दृष्टिले उर्वशी खण्डकाव्य निकै सशक्त छ । यसमा विम्बप्रयोगको सघनता पाइन्छ । विम्बको प्रयोगले यसको भाषालाई चित्रात्मक बनाएको छ, जस्तै-

सुन्दर शैशव मैले काटें

कागज डुङ्गी ख्याई,

घाँसहरूका वृक्ष उभ्याई

मट्टी महल बनाई । (उर्वशी, पृ. १)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा कागजको डुङ्गा बनाएर खेलेको, घाँसका वृक्षहरू उभ्याई माटाको घर बनाएर केटाकेटीहरूले शैशवकालमा खेलेका दृश्यहरू विम्बात्मक रूपमा आएका छन् । यसले भाषालाई चित्रात्मक बनाई पाठकको ध्यानाकर्षित गर्न सफल भएको छ । विम्ब प्रयोगको अर्को उदाहरण हेरौं :

अमरावतीको पुर-द्वार यही,

यै हो हाम्रो जानु,

काख मुमाको जतिकै यो छ

कोमल शीतल न्यानु १ (उर्वशी, पृ. ७)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा अमरावतीलाई मुमाको काखजतिकै न्यानो मानिएको छ । यसमा प्रयुक्त अमरावती स्वर्ग वा सुख-सुविधायुक्त काल्पनिक लोक हो । यस लोकमा पुण्यकर्म गर्ने मानव आत्माले मात्र निवास गर्दछ भन्ने धार्मिक विश्वास छ । धार्मिक विश्वासप्राप्त यो काल्पनिक लोक (अमरावती) को बयान यसमा विम्बात्मक ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । उपर्युक्त पङ्क्तिहरू पढ्दा पाठक काल्पनिक लोकमा विचरण गर्दछ ।

प्रतीकविधान

उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रतीकको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । यसका मुख्य पात्रहरू नै प्रतीकात्मक छन् । 'उर्वशी' सुन्दरी युवती र मानवीय इच्छा-आकाङ्क्षाकी प्रतीक हुन् भने 'अर्जुन' सुन्दर युवकका

साथै कर्तव्य, त्याग, संयम र साहसी व्यक्तिका प्रतीक हुन् । यसमा प्रतीकहरूको प्रयोग निम्नानुसार पाइन्छ :

<u>प्रतीक</u>	<u>अर्थ</u>
अमृत-प्याला	कवितारूपी रस
स्वर्ग	सुख
दानव	दुष्ट प्रवृत्ति
असुर	खराब प्रवृत्ति
सुर	देवता/सद्गुण
अप्सरा	सुन्दरी युवती/नृत्यङ्गना
प्वाँख कटेकी दुक्कुर	अतृप्त यौनेच्छाले तड्पिएकी उर्वशी

कृतिको मुख्य भाव

यस काव्यको मुख्य भाव भ्रम सिर्जना गर्ने खालको छ । खण्डकाव्यको सुरुमा अर्जुनको संयम, त्याग र कर्तव्यका पक्षमा वकालत गरिएको छ । त्यसैले आफ्ना वैयक्तिक चाहना दबाएर संयमताका साथ कर्तव्य-पथमा अर्जुनलाई उभ्याइएको छ । सुरुमा अर्जुनलाई संयमी र त्यागी बन्न प्रेरित गर्दागर्दै पनि उपसंहार भागमा एउटा अर्जुन नपाए त्यस्ता अरू अर्जुन पाउने आशा राखेर अधि बढ्न उर्वशीलाई सान्तवना दिइएको छ । जीवनमा त्याग र संयम आवश्यक भए पनि जीवन त्यतिले मात्र पूर्ण नहुने हुनाले जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको पूर्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरालाई उपसंहार भागमा प्रमुखताका साथ राखिएको छ । यसरी हेर्दा अर्जुन कर्तव्य-पथमा लम्किएको कविको आकाङ्क्षाको प्रतीक हो भने उर्वशी स्वयं कवि हुन् । कवि सुरुमा अर्जुन बनेर देश र समाजका लागि केही गर्नुलाई कर्तव्य ठानी केही गर्न चाहन्छन् । जीवनको उत्तरार्धमा भने उनी उर्वशी बन्न विवश छन् । त्यसैले उर्वशी इच्छाहरूको प्रतीक हो भने अर्जुन त्याग र समर्पणको प्रतीक हो । कर्तव्य महत्त्वपूर्ण हो कि जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरू महत्त्वपूर्ण हुन् भन्ने कुराको निर्व्योल गर्नु मानवकै लागि कठिन कार्य हो । जीवनमा कर्तव्यहरू पनि छन् र इच्छा-आकाङ्क्षाहरू पनि छन् । त्याग र संयम आफैमा निकै कठिन कार्य हो । काव्यको उपसंहार भागमा उर्वशीलाई सहानुभूति दिनुचाहिं इच्छा-आकाङ्क्षाहरू पूरा गर्न कतै एक ठाउँ बाधा-अड्चन आए अन्य ढोका खुल्छन् र आफ्ना इच्छाहरू पूरा गर्नु उचित नै हो भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा

र कर्तव्य-पथमध्ये जीवनमा कर्तव्य-पथले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा यस काव्यको केन्द्रीय कथ्य हो ।

निष्कर्ष र उपलब्धि

कथानक विकासका दृष्टिले यो खण्डकाव्य आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासक्रममा विकसित र पूर्ण देखिन्छ । यसको उपसंहार भाग भने खासै महत्त्वको छैन । यसले कविको सोचाइमा आएको परिवर्तनलाई मात्र देखाउँछ । यसअनुसार सुरुमा अर्जुनका पक्षमा उभिएर व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्य-पथमध्ये जीवनमा कर्तव्य-पथले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरामा केन्द्रित रहेका कवि अन्त्यमा उर्वशीका पक्षमा वकालत गर्दै जीवनमा त्याग र संयम आवश्यक भए पनि जीवन त्यतिले मात्र पूर्ण नहुने हुनाले जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको पूर्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । पात्रविधानका दृष्टिले यो थोरै पात्र भएको काव्य हो । यसको नायक महाभारतका पात्र अर्जुन हुन् भने नायिका स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी हुन् । यसमा अर्जुनलाई साधकका रूपमा उभ्याएर व्यक्तिगत चरित्रभन्दा माथि कर्तव्य-पथमा लागेको सामाजिक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्ति उर्वशीका रूपमा उभ्याइएको छ । अर्जुनलाई त्याग र कर्तव्यको बाटोमा हिंडेका कर्तव्यशील चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा पूरा गर्ने सामान्य चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । परिवेशका दृष्टिले यो खण्डकाव्य अलौकिक र व्यापक देखिन्छ । यसले महाभारतकालीन कथालाई वर्तमान परिवेशमा उभ्याएको छ । द्वन्द्वका दृष्टिले यो काव्य निकै सशक्त देखिन्छ । यसमा त्याग र भोग अथवा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्यपथका बिचको द्वन्द्व छ । त्यस द्वन्द्वमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरू अत्यन्त प्रबल हुन्छन् भन्ने कुरा उपसंहार भागमा प्रस्तुत गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यो काव्य निकै उन्नत छ । मात्रा छन्द र अनुप्रासको योजनाले यसको भाषालाई लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाएको छ । समग्रमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्य-पथमध्ये मानिसलाई कर्तव्य-पथले नै उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा यसको निष्कर्ष हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श*, इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६९), *कविताको सैद्धान्तिक विमर्श*, पाठ्यसामग्री पसल ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०४०), *कविता चर्चा*, साभा प्रकाशन ।
थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय* (तेस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।
माटा, चन्द्रकला (ई.१९९८), *भारतीय एवं पाश्चात्य सौन्दर्यशास्त्र*, वाई.के. पब्लिसर्स ।
रिसाल, राममणि (२०४५), *नेपाली काव्य र कवि* (तेस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।
लुइटेल्, खगेन्द्र (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*, नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
शर्मा, मोहनराज (२०५४), *शब्द रचना र वर्णविन्यास*, नवीन प्रकाशन ।
श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०४८), *उर्वशी* (छैटौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।
Abrams, M.H. and Geoffrey Galt Harfam (2020), *A Glossary of Literary Terms*,
(11th edn). Cengage Learning India Private Limited.